

INHOUD

1	Zie ginds komt de stoomboot	7
2	Een bezeten wereld	21
3	De geuzen voor Madrid	55
4	Massaal naar Spanje?	83
5	Repressie	100
6	Over de Pyreneeën	112
7	Desertie	131
8	Propaganda	145
9	'Naar de Ebro en over de Ebro!'	160
10	Desillusie	185
11	Verzet	210
12	De lange weg naar eerherstel	228
	Epiloog	241
	Verantwoording en woord van dank	257
	Noten	268
	Geraadpleegde bronnen en literatuur	311
	Illustratieverantwoording	334
	Register	338

I

ZIE GINDS KOMT DE STOOMBOOT

Het was geen gewone trein die het station van Roosendaal binnenreed. Dat bleek wel uit de gespannen sfeer op het perron, waar vele politieagenten en marechaussees paraat stonden. Toen de trein om 14.42 uur tot stilstand kwam, werd vanuit de achterste twee wagons gezang hoorbaar. Mannenstemmen zongen *Zie ginds komt de stoomboot* – een toepasselijk lied, want het was 5 december, en de mannen die het zongen waren anderhalve dag eerder, in de ochtend van 4 december 1938, in Spanje aan hun reis naar Nederland begonnen.

Van de voorste rijtuigen gingen de deuren open, en reizigers stapten in en uit. Spoorwegpersoneel was ondertussen bezig de achterste twee wagons los te koppelen. Toen het reguliere deel van de *Étoile du nord*, de trein van Parijs naar Amsterdam, het station weer had verlaten, sloten agenten van de gemeentepolitie alle uitgangen van het perron af en werden de deuren van de twee losgekoppelde rijtuigen geopend.

Tien mannen stapten uit. Zij droegen burgerkleding; sommigen waren gewond. Bagage hadden ze nauwelijks. De mannen werden in de richting van de op het perron aanwezige Commandant Grensbewaking geleid. Deze deelde het tiental officieel mee dat hun het Nederlanderschap werd afgenomen, en legde in het kort uit wat dit inhield. Zij moesten direct hun papieren inleveren, mochten zich wel in Nederland vestigen, maar zouden er als vreemdelingen worden behandeld: ze hadden geen stemrecht, mochten zich niet inlaten met politieke bezigheden, hadden een speciale vergunning nodig om te kunnen werken en moesten zich

voortaan regelmatig melden bij de Vreemdelingenpolitie. Vervolgens werden zij verder geleid, naar enkele marechaussees, die opdracht hadden hen te ondervragen, fouilleren en al hun spullen te doorzoeken. Foto's, speldjes, insignes, vlaggen, brochures en pamfletten werden ingenomen. Intussen werd de volgende groep van tien uit de trein geleid, wie dezelfde gang van zaken wachtte. En zo ging het door, totdat alle 115 de trein hadden verlaten en aan de ambtenaar en marechaussees waren voorgeleid.¹

Deze mannen hadden gevochten in de Spaanse Burgeroorlog, aan de kant van de 'Republikeinen', zo genoemd omdat ze de regering van de Tweede Spaanse Republiek vertegenwoordigden in haar strijd tegen een militaire opstand die in de zomer van 1936 was begonnen. De Spanjeveteranen in de trein hadden deel uitgemaakt van een veel grotere groep Nederlanders, bijna zevenhonderd mannen en enkele vrouwen, van wie de meesten waren ondergebracht bij de Internationale Brigades, een verzameling legereenheden die ruim dertigduizend strijders uit verschillende landen heeft geteld. Ondanks de grote internationale steun voor de Republikeinen werd de oorlog gewonnen door de 'Nationalisten', de legers onder leiding van Francisco Franco, die vervolgens tot zijn dood in 1975 als dictator over Spanje zou heersen. Ook bij deze partij was sprake van buitenlandse hulp: Adolf Hitler en Benito Mussolini steunden Franco met soldaten en oorlogsmaterieel.

Toen de trein met Nederlandse veteranen in Roosendaal aankwam, was de Spaanse Burgeroorlog nog niet afgelopen. Pas op 1 april 1939 zou Franco de overwinning claimen. Toch waren de Internationale Brigades al op 21 september 1938 plotseling uit de strijd teruggetrokken. Op dat moment vreesde heel Europa voor de uitbraak van een nieuwe grote oorlog. De Spaanse premier Juan Negrín hoopte met de terugtrekking van de buitenlandse strijders te bereiken dat Frankrijk en Groot-Brittannië, die al twee jaar lang een politiek voerden gericht tegen buitenlandse inmenging in Spanje, Republikeins Spanje in de nieuwe oorlog als bondgenoot

zouden beschouwen. Ruim een week later werd echter het Verdrag van München gesloten. Frankrijk en Groot-Brittannië gingen akkoord met de annexatie door Hitler-Duitsland van Sudetenland, een regio in Tsjechoslowakije waar veel etnische Duitsers woonden. Een nieuwe oorlog was voorlopig afgewend, maar Negrín kon niet meer terug. Na een grote afscheidsparade in Barcelona, op 28 oktober 1938, moesten de buitenlanders die de Republikeinen hadden gesteund Spanje verlaten. De meeste Nederlanders keerden kort daarna terug naar huis. De grootste groep kwam met de trein die in de middag van 5 december 1938 bij Roosendaal de grens overreed.

Vanuit Nederland werd met gemengde gevoelens uitgekeken naar de terugkeer van de veteranen van de Spaanse Burgeroorlog. Familieleden verheugden zich op het weerzien, en de Communistische Partij van Nederland (CPN), die in Nederland de felste sympathisant van de Republikeinen en de Internationale Brigades was geweest, bereidde een heldenonthaal voor. Maar in de rest van de samenleving overheersten gevoelens van angst, onrust en achterdocht, wat de kille ontvangst op het station van Roosendaal verklaart. Men wist niet zo goed wat voor mannen er terugkeerden. Tijdens de oorlog hadden de Nederlandse kranten veel aandacht besteed aan de werving van nieuwe strijders, waarbij de CPN een belangrijke rol speelde, maar niet aan de mannen zelf. In aanloop naar het grote treintransport waren verschillende verslaggevers de 115 Nederlanders tegemoet gereisd, maar de mannen lieten weinig over zichzelf los. Aan een journalist van *De Telegraaf*, die hen vlak bij de Frans-Spaanse grens had opgezocht, vertelden zij dat ze er naar uitzagen naar huis terug te keren en dat hun was toegezegd dat ze na terugkeer gewoon steun zouden kunnen trekken, ook al zouden zij officieel dan geen Nederlanders meer zijn.² Lezers van onder meer het *Algemeen Handelsblad* en de gereformeerde krant *Het Vaderland* moesten het doen met een reportage vanaf het Parijse Gare d'Austerlitz, waar de veteranen op hun reis naar Nederland langskwamen: 'De mannen zagen er over het algemeen goed uit

en waren vrolijk en opgewekt genoeg [...]. Zij zongen liedjes, sommige met Hollandsche en Spaansche woorden er in. [...] Bij het vertrek groetten eenigen hunner met de omhooggestoken gebalde vuist.³

De groet die de mannen brachten, is de antifascistische groet, hét symbool van het Spaanse verzet tegen de opstandelingen. De veteranen zagen zichzelf eerst en vooral als antifascisten, die vrijwillig in de Spaanse Burgeroorlog hadden meegevochten om te helpen voorkomen dat Spanje als derde grote Europese land, na Italië en Duitsland, onder een fascistisch bewind zou komen te staan. Hiermee zouden zij op zich weinig weerstand opgeroepen hebben bij de Nederlandse bevolking. Slechts een kleine fractie van de Nederlanders hoopte op een verdere verspreiding van rechts-autoritaire regimes in Europa; fascisten en nationaalsocialisten vormden aan het einde van de jaren dertig een kleine, impopulaire minderheid van de Nederlandse bevolking. De belangrijkste reden dat de terugkerende veteranen toch zoveel angst en wantrouwen opriepen, lag erin dat zij niet alleen antifascisten waren, en vaak zelfs niet primair als strijders tegen fascisme en nazisme werden gezien. Hoewel lang niet allemaal lid van de CPN, waren wel bijna alle strijders veelvuldig in aanraking gekomen met communistische organisaties. De CPN had bijvoorbeeld actief nieuwe strijders geworven en internationale communistische organisaties hadden hulp geboden bij de reis naar Spanje. Verder waren de Nederlandse strijders tijdens de oorlog veelvuldig in aanraking geweest met de communistische leer: de Internationale Brigades stonden onder directe invloed van de Communistische Internationale (Komintern), het internationale samenwerkingsverband van communistische partijen dat zetelde in Moskou en werd gedomineerd door de Communistische Partij van de Sovjet-Unie en haar secretaris-generaal Jozef Stalin. Dit had tijdens de Spaanse Burgeroorlog al onrust gewekt. Wat was het belang van de Komintern in Spanje? Wilde zij er met hulp van de Nederlandse strijders een communistische dictatuur vestigen? Waren voor dat doel ook

nietsvermoedende Nederlandse jongemannen ingezet? Vooral *De Telegraaf* had met een lange reeks artikelen de CPN beschuldigd van ronselarij; de partij zou het vooral voorzien hebben gehad op jonge werklozen, 'die het langdurig niets doen ten slotte moede zijn geworden' en daarom het aanbod om in Spanje ver achter het front in een fabriek of op het land te kunnen werken niet konden weerstaan, maar vervolgens tegen hun zin naar het slagveld waren gebracht.⁴ En nu de Nederlanders terugkeerden, was er de angst dat zij na jarenlange indoctrinatie door Stalin en met de wapenkennis die zij in de oorlog hadden opgedaan in Nederland hun strijd voor een dictatuur van het proletariaat zouden voortzetten.

De Nederlandse regering, onder leiding van minister-president Hendrik Colijn van de gereformeerde Anti-Revolutionaire Partij (ARP), deelde deze argwaan. Het liefst had zij de strijders aan de grens tegengehouden en teruggestuurd. Maar zij had zich binnen de Non-Interventiecommissie, een internationale samenwerkingsorganisatie die sinds 1936 probeerde de Spaanse Burgeroorlog te beteugelen, met Frankrijk en Groot-Brittannië als belangrijkste leden, gecommitteerd aan afspraken over de heropname van veteranen. De regering kon daarom niet anders dan de mannen tot Nederland toe te laten. Maar echt van harte ging het niet. Dat hun het Nederlanderschap werd ontnomen is hier het duidelijkste bewijs voor. En het bleek ook uit de nerveuze sfeer in Roosendaal, en eerder al in de trein. Onderweg in België hadden meereizende ambtenaren de veteranen opgedragen politieke speldjes en insignes die zij op hun kleding droegen af te nemen en eenmaal op Nederlands grondgebied geen politiek gevoelige liederen meer te zingen. Het strijdlustige lied van 'De Zeven Provinciën', de Nederlandse compagnie binnen de Internationale Brigades, en met name *De Internationale*, het strijdlid van de internationale arbeidersbeweging (tevens volkslied van de Sovjet-Unie), waren uit den boze. Op aandringen van Piet Laros, ex-kapitein van 'De Zeven Provinciën', en hierdoor ook de logische leider van de groep mannen in de trein, werd hieraan gehoorzaamd. Meewerken met

de autoriteiten zou een spoedige thuisreis bevorderen, redeneerde Laros, en zo de kans vergroten dat de mannen sinterklaasavond bij hun familie zouden kunnen vieren. De keuze voor *Zie ginds komt de stoomboot* als alternatief was vervolgens snel gemaakt.

Ook na aankomst op station Roosendaal bleef de spanning voelbaar. Toen na ongeveer twee uur de beide rijtuigen leeg waren en alle Spanjeveteranen aan foullering en ondervraging waren onderworpen, werden de mannen naar de stationsrestaurant geleid. Een door de politie op afstand gehouden groep mensen begroette hen met de antifascistische groet. Binnen wachtte de teruggekeerde strijders een warme maaltijd, de eerste sinds vertrek uit Spanje en voor velen de eerste Hollandse pot sinds lange tijd: zuurkool met varkenslappen.⁵ Piet Laros, die in Spanje de bijnaam 'Hollander Piet' had gekregen, besepte dat dit voorlopig de laatste keer zou zijn dat zoveel Nederlandse Spanjeveteranen bijeenzaten, en vroeg de luitenant van de marechaussee of hij een toespraak mocht houden. Ja, werd hem geantwoord, als het maar niet over politiek zou gaan. Aanvankelijk hield Laros zich hieraan; toen begaf hij zich toch in een schemergebied. 'Ik neem afscheid van jullie als kapitein,' sprak hij, 'maar niet als kameraad; dat zijn we tot de dood, daar hebben we te veel voor meegemaakt.' In de ogen van de luitenant ging Laros hiermee over de schreef, waarschijnlijk vanwege de associatie met het communisme van het woord 'kameraad'. De luitenant was woest en maakte Laros duidelijk dat hij zich maar beter snel kon aanpassen aan de Nederlandse omstandigheden: 'Je bent hier niet in Spanje, je moet je grote mond houden,' beet hij Laros toe.⁶

Ook bij het laatste deel van de reis probeerden de autoriteiten de regie stevig in handen te houden. In de stationsrestaurant werden de veteranen gegroepeerd naar plaats van bestemming en onder toezicht gesteld van rechercheurs uit die plaatsen. Vervolgens werden ze naar verschillende treinen geleid, waarin ze onder begeleiding naar huis zouden worden gebracht.

Maar de totale controle van het oponthoud in Roosendaal kon onmogelijk worden voortgezet. In Rotterdam, thuisstad van der tien van de mannen, had zich bij station Delftsche Poort een flinke menigte verzameld, van wie velen in navolging van een oproep in CPN-krant *Het Volksdagblad* bloemen en sigaretten bij zich hadden. Uit vrees voor ongeregelde heden besloot de politie naar Dordrecht te laten seinen dat de Rotterdamse Spanjeveteranen al op station Beurs moesten uitstappen. Toen de trein om tien minuten over zes het Rotterdamse hoofdstation binnenreed, zaten dus alleen nog de groepen met bestemmingen Den Haag en verder in de trein – en die mochten er niet uit.

Even overheerste de teleurstelling op het perron, maar het gezang uit de trein werkte aanstekelijk en al snel werden de overgebleven veteranen toegejuicht en werd, alsnog, *De Internationale* ingezet. Zodra de trein weer was vertrokken, verliet men gauw het station, om samen met de mensen die buiten stonden te wachten naar station Beurs te gaan. Daar zou echter al geen veteraan meer te bekennen zijn; de mannen waren door de politie gesommeerd direct de omgeving van het station te verlaten en naar huis te gaan.⁷

De rechercheurs die mee zouden reizen naar Amsterdam kregen het inmiddels benauwd. In Rotterdam was het met enkele kunstgrepen gelukt de orde te bewaren. Maar in Amsterdam zou dit lastiger worden. Daar gingen veel meer mannen de trein verlaten, drieënveertig om precies te zijn, en zou ook nog een aantal overstappen op een trein richting de Zaanstreek. En inderdaad: op tussenstations bereikten de meereizende agenten berichten dat het bij het Centraal Station zwart zag van de mensen en dat er al enkele schermutselingen met de politie hadden plaatsgevonden.

Er werd besloten behoedzamer op te treden dan in Rotterdam en provocatie van de menigte zo veel mogelijk uit de weg te gaan. Hiervoor was de hulp nodig van Piet Laros, de man die in Roosendaal in de ogen van de politie nog buiten zijn boekje was gegaan. Nu kon ze echter niet om hem heen: hij stond in aanzien bij de

Spanjeveteranen en genoot door de berichtgeving in *Het Volksdagblad* over de Nederlanders die meevochten in de Spaanse Burgeroorlog ook bekendheid bij de wachtenden op het station. ‘Heeft u deze mannen in de hand?’ vroegen de rechercheurs hem vlak voor aankomst in Amsterdam. Laros, die wel voorvoelde dat de agenten hem nodig hadden, antwoordde bevestigend en beloofde dat hij zou proberen alles geordend te laten verlopen. Maar hij stelde wel één voorwaarde: de politie moest haar handen tuishouden.

Toen het perron in zicht kwam, besepte Laros dat het niet eenvoudig zou worden zijn belofte waar te maken: het zag zwart van de mensen. ’s Middags was de verkoop van perronkaartjes al gestaakt om de toestroom van mensen te beperken, maar veel familie, vrienden en geestverwanten van de strijders hadden enkeltjes naar Weesp of Zaandam gekocht en waren daarmee het station binnengekomen. Een kordon gearmde politieagenten had de grootste moeite om te voorkomen dat de wachtenden de langzaam tot stilstand komende trein zouden bestormen.⁸

Laros opende de wagondeur en toonde zich aan de drommen wachtenden. ‘Amsterdammers!’ sprak hij zo luid als hij kon. ‘Hier is de compagnie “Zeven Provinciën”. Hollander Piet, dat ben ik.

De aankomst van de trein met Spanjestrijders op station Amsterdam Centraal. Piet Laros (met hoed met donkere band, rechts op de foto) staat klaar om uit te stappen.

Nou zie je Hollander Piet. Ik heb jullie veel dank te brengen, maar vraag nu alleen maar, willen jullie een beetje terugtrekken.’ Een gloedvolle toespraak was het niet, maar toch werden zijn woorden met luid gejuich begroet. Daarna week de menigte terug. De veteranen van de Spaanse Burgeroorlog stapten een voor een uit en stelden zich op commando van Laros op in drie rijen, waarna de drieënveertig mannen met Amsterdam als eindbestemming het station uit marcheerden, met aan elke flank een juichende massa.

De overige veteranen mochten het station niet verlaten; zij moesten direct doorreizen naar hun plaats van bestemming. Frans Oord gehoorzaamde hieraan en kwam niet veel later aan in zijn woonplaats Zaandam. Hij wilde het liefst zo snel mogelijk naar huis, maar daar kwam het niet van: hij was, tot verbazing van de menigte die de trein op het station opwachtte, de enige die uitstapte en werd bedolven onder de mensen die hem vroegen hoe het ging met alle Zaankanters die in Spanje hadden gezeten en wilden weten waar de rest was. Oord antwoordde dat er later op de avond waarschijnlijk nog meer veteranen zouden aankomen: zij waren op station Hembrug uitgestapt om daarvandaan de eerste trein terug naar Amsterdam te nemen en zich weer bij de Amsterdammers te voegen die nog diezelfde avond in een van de grote zalen van hotel Krasnapolsky door de CPN onthaald zouden worden.⁹

Telkens wanneer er nieuwe Spanjeveteranen de zaal van Krasnapolsky binnenkwamen, klonk er applaus en gejuich. De marsformatie die ze op het perron hadden gevormd, was in de menigte op het Stationsplein snel uiteengevallen. Sommigen hadden een taxi naar het hotel aan de Warmoesstraat genomen, anderen waren te voet gegaan, in kleine groepjes, begeleid door familie en vrienden.

Na tientallen ontmoetingen tussen mensen die elkaar lange tijd niet hadden gezien, werd de bijeenkomst geopend met de *Internationale*. De verslaggever van *Het Volksdagblad* keek om zich heen en noteerde: ‘Wij zien de zaal. Vooraan de vrijwilligers, de vuist